

Crkva i katoličke organizacije bile su vrlo važan čimbenik u povezivanju Hrvata u iseljeništvu, pa tako i hrvatskih prognanika u Austriji. Posebna zasluga pripala je vlč. Vilimu Cecelji, predsjedniku Hrvatskoga crvenog križa u Beču. Posebno poglavlje autori su posvetili njegovu djelovanju i uskoj suradnji s PBV-om u promicanju hrvatskih vjerskih i nacionalnih priredbi u Austriji.h (80.-89.)

Autori nadalje pišu o suradnji PBV-a i Hrvatskog oslobodilačkog pokreta (90.-93.) i aktivnostima koje je Udba vodila protiv istaknutih članova PBV-a. (94.-110.). Jugoslavenske tajne službe intenzivno su pratile rad PBV-a, pa sažeci Udbinih i KOS-ovih dosjea o članovima PBV-a čine ovaj dio knjige osobito zanimljivim.

U posebnoj poglavlju istaknuti su važni radovi iseljeničke publicistike. (111.-126.)

Naslovi koji slijede govore o kupnji zemljišta na Bleiburškom polju, podizanju spomenika bleiburškim žrtvama, djelovaju Hrvatskog kulturnog društva Bleiburg i Matija Gubec, proglašenju 15. svibnja državnim blagdanom i suradnji Hrvatskog sabora i Počasnog bleiburškog voda. (127.-169.)

Posljednje poglavlje donosi razmišljanja nekadašnjih ravanatelj Hrvatske katoličke misije u Klagenfurtu, Vilima Cecelje i Sebastijana Golenića o važnosti bleiburške uspomene. (170.-175.)

Knjiga završava stihovima Vinka Nikolića, *Neumrla Hrvatska*. (175.)

Kao prva i prigodna knjiga o Počasnom bleiburškom vodu ona predstavlja novi doprinos u rasvjetljavanju bleiburških događaja. Pisana publicistički, bez bilježaka, ponegdje izostavlja bitna objašnjenja, no njezina je namjera i bila izaći iz uskih znanstvenih krugova i postati dostupna širem čitateljstvu.

Iva KRALJEVIĆ

Radmila RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945. – 1970. I. i II.*, Beograd, 2002, 1125 str.

Nakon knjige *Verom protiv vere* (Beograd, 1995.) koja se odnosi na razdoblje od 1945. do 1953., Radmila Radić, djelatnica Instituta za noviju istoriju Srbije, javlja se novim djelom. Prvi svezak je ponešto dopunjeno i promijenjeno drugo izdanje navedene knjige, a drugi svezak obuhvaća višegodišnja istraživanja odnosa države i vjerskih zajednica raznih provenijencija premda razmjerno najveći prostor posvećuje djelovanju Srpske pravoslavne crkve (dalje SPC) na prostoru socijalističke Srbije do 1970.

Prvi svezak sadrži predgovor i pet poglavlja. "Predgovor" (7-16) ističe autoričine teškoće u metodologiji, pristupu nekim fondovima i istraživanju. Drži da se othrvata stereotipnim obrascima i prikazivanjima stvari kad se crkvena problematika *morala* gledati negativno te da je uzimala u obzir sve aktere i nastojala nepristrano ocijeniti događaje.

Teško bi se objektivno moglo govoriti o ulozi poratnih odnosa na relaciji Crkva - država, ako se izgube iz vida događaji koji su prethodili Drugom svjetskom ratu i prešute oni tijekom njega. Zato je uvodno poglavlje naslovljeno *Država i verske zajednice u Kraljevini SHS/Jugoslaviji s osvrtom na njihovu organizaciju i aktivnost* (17-42). U vrijeme prije rata, R. Radić zna da su na izbor patrijarha SPC-a uvelike utjecala *svetovna lica*, da su obredi vezani uz Narodnu skupštinu, prisege zastupnika, slave svih

rodova vojske obvezatni prema pravoslavnom kalendaru i običajima (27), da svetog Savu kao školsku slavu slave i oni koji niti su kršćani niti ortodoksni, ali načelno vjeruje u jamstvo vjerske ravnopravnosti prema Vidovdanskom ustavu. (21) Velik rast utjecaja SPC-a u međuraću traži u očitom materijalnom i intelektualnom zaostajanju za Katoličkom crkvom s jedne, i teškim položajem SPC-a kao posljedicom tragedije Prvog svjetskog rata, osobito u Srbiji, s druge strane. SPC je između dvaju svjetskih ratova podigla 370 novih crkava, 129 kapelica, 15 manastira, mnoštvo parohijskih domova, zvonika i manastirskih konaka, ali autorica prešućuje da su crkve podizane nekad i u kompaktnim katoličkim sredinama, primjerice Čakovcu, Ljubljani, na nekim otocima i sl. To ne bi bio nedostatak da kasnije na nekoliko mjesta ne govori da je katolicizam *prodirao* u Srbiju ili Makedoniju, te bi tu priličila ista mjera. Slično je i s vjerskim prijelazima, spominje one s pravoslavlja na katolištvo u NDH, a prešućuje one s katolištva na pravoslavlje tijekom dvadesetdvostručne vladavine Karađorđevića, premda su bili drukčije (karijeristički) motivirani, ali uvjetovani stvarnom netolerancijom. SPC službeno protestira ako Kraljevina gdje pripomogne gradnji ili preuredbi prostora za katoličko bogoslužje. Nastale sukobe koje je karađorđevićevska Jugoslavija imala, donekle iako ne posvuda i ne istim intenzitetom sa svim vjerskim zajednicama, traži u razlozima državne kontrole nad crkvama, agrarnoj reformi, nerazmjeru u raspodjeli pomoći i drugim razlozima. U zaključku kaže da se SPC našla među teoretski ravnopravnim vjerskim zajednicama i da je takav položaj uvjetovao težu početnu prilagodbu i veće nesporazume. Ona je “pod patronatom države, raspolaže znatnim privilegijama i materijalnim sredstvima.” (42) Katoličkoj crkvi se daje ocjena rezerviranosti prema državnoj vlasti, premda se ne navode dovoljno uvjerljivi razlozi za to (pritisci, diskriminacija, žandarmerijski progoni, politička ubojstva, zatvaranja i premlaćivanja).¹

Prvo poglavlje je obuhvatilo “Pozicije i aktivnosti verskih zajednica tokom Drugog svjetskog rata”. (43-107) Velikom dijelom poglavlje je posvećeno djelovanju SPC-a od prvih pučističkih dana do krajnjih događaja u istarskim i slovenskim zbjezgovima. Ističe teške dane za SPC početkom 1941., progone u NDH, teškoće u Vojvodini, spaljena sela na Kosovu. Ne navodi kakvu su ulogu u tim sukobima odigrali pravoslavni Srbi. Autorica je puno pouzdanija kad citira arhivske izvore, nego kad zastaje na *dostignućima* Viktora Novaka, Dragoljuba Živojinovića i Milana Bulajića. Neizostavno treba istaknuti stradanja srpskog naroda u NDH, ali konstatacija da se u Jasenovcu taj broj (misli ubijenih) ubrzo popeo na nekoliko stotina tisuća (58) izrečena bez ikakvih izvora i literature, neumjerena je, a za raspravu bespredmetna budući da je utvrđeno da je broj žrtava mnogo manji.² Moguće je da je u prozirnoj političkoj suradnji s anglikancima uz mogućnost špijunaže u anglofilskom dijelu episkopata, SPC bio protiv nacizma, ali patrijarhov prigovor potpisnicima Pakta ne ide dalje od toga da je to što čine izdaja interesa srpskog naroda (44). Episkopatu autorica pripisuje dobru upućenost u pripremu puča. Prilikom spomena progona koje su Mađari počinili nad Srbima u Vojvodini nije dobro prešutjeti, pogotovo ne zato što knjiga obuhvaća i sljedećih tridesetak godina, progone koje su počinili Srbi 1944. u Vojvodini nad Mađarima, po nekim autorima u deseterostruko većem broju.³ Upućeni memoradum SPC-a koji već

¹ O navedenom postoji brojna literatura i istraživanja. Među novijim radovima treba spomenuti djelo Bosiljke JANJATOVIĆ, *Politički teror u Hrvatskoj 1918. – 1935.*, Zagreb 2002.

² Vidi radove Bogoljuba Kočovića, Vladimira Žerjavića, Ljube Bobana, Josipa Jurčevića i drugih.

³ Detaljnije o tome vidi u knjizi Tibor CSERES, *Krvna osveta u Bačkoj*, Zagreb 1993., premda je knjizi velik nedostatak što nije pisana s kritičkim aparatom.

u kolovozu 1941. navodi brojku od 300 000 ubijenih Srba ocjenjuje mogućim djelom udružene srpske i nacističke promidžbe i njemačke interesne politike koja bi zaigrala na kartu dugoročno trajnijeg sukobljavanja Hrvata i Srba. (59) Politički SPC taktizira oko Nedića koji im također obećava da samo o njihovu držanju ovisi proširenje granica Srbije, čemu se toplo nadaju. (72) Autorica zna da su najveće sklonosti, simpatije i istomišljeništvo SPC-a upućeni četničkom pokretu, dijelom zbog rojalističkih stajališta, dijelom zbog mogućeg povratka u svoj (privilegirani) položaj. U alternativni između četnika, koji su lojalni Crkvi, priznaju kralja i stari društveni poredak, a Srbiju bi nešto veću, i partizana koji ne bi Crkvi tetošili, koji bi vrijedne gazde i radišne seljake proglašavali kulacima, koji bi priznali narodnosti Makedoncima i Crnogorcima, stvarnu ravnopravnost muslimanima, Srbiji ništa ne bi dali s ove strane Drine, a i kralja bi možda skrtili za glavu, solidarno držanje svećenstva SPC-a prema četnicima autorica je točno ocijenila *prirodnim*. (82) Ne propušta naglasiti da u djelima episkopa Velimirovića ima antisemitizma, ali dobro bi došao koji citat o srpstvu kao arijevske rasi, o postojanju slabijih rasa i nižih vjera.⁴ Hitler ga je odlikovao, istina iz *kurtoazije*, radi očuvanja njemačkoga groblja, ali brojni su autori dugo pamtili i zamjerali odličje koje je nekome dodijelio Pavelić, pa je dobro i to spomenuti. Radmila Radić ne izostavlja njegovo lažno svjedočenje o navodno dvogodišnjem, zapravo dvomjesečnom pritvoru u koncentracijskom logoru Dachau. Šteta što autorica mišljenje o prijelazu katolika na pravoslavlje u tursko doba drži samo konstrukcijom Krunoslava Draganovića. Uz nizanje Srbije, Bosne, Crne Gore i Sandžaka i ostalih srpskih krajeva (84) trebali bi ponegdje biti i navodnici. Ustaški su pokolji užasni, četničkih uopće nema. Među muslimanima nalazi dvojicu ustaških suradnika kojima daje epitet *poznati koljači*; drukčiji izraz bio bi prikladniji. U raspravi o povlačenju Srba prema granici ravnopravno se spominju patrijarh Gavrilo, episkop Velimirović, pop Đujić i Dimitrije Ljotić, a da se nikomu ne daje neka ideološka oznaka. Teško je složiti se s autoričinim stajalištem da su komunističke ocjene o kolaboraciji jednog Nikolaja Velimirovića s okupatorom neuvjerljive. (356) Neupitna je njegova povezanost s Ljotićevim "Zborom" komu nitko ne može osporiti fašistički karakter i dobre odnose s Nijemcima, kao ni njegov anitsemizam. Niti jedan zločin koji je počinila Dinarska četnička divizija popa Đujića⁵ nije spomenut.

Katoličkoj crkvi u Drugom svjetskom ratu posvećuje razmjerno malo prostora, a i to malo nije uvijek pouzdano. Stepincu upisuje u grijeh što je s episkopatom dao legalnost ustaškoj vlasti. (93) Autorica je na drugom mjestu zrelo argumentirala da su poslijeratni komunisti olako ocjenjivali kolaboracijom "svako nastojanje da se sačuva neophodna organizacija života i posebno organizacija života u crkvi i njena administracija" (91), pa je nejasno gdje joj se ta zrelost načas izgubila. Nipošto joj se ne može oprostiti izjava da je Stepinac pao pod udar hrvatskog mita (92) ako ostavi nejasnom tvrdnju što bi to bio hrvatski mit: možda neslaganje s ne tako davno izrečenim riječima episkopa budimskog Danila da je za kralja Aleksandra bila možda najbolja demokracija u Europi. U prikazu odnosa vlade NDH i Katoličke crkve oko pitanja vjerskih prijelaza ima svega: ocjena da se Katolička crkva spremala dočekati

⁴ Vidi djelo Ljubice ŠTEFAN, *Srpska pravoslavna crkva i fašizam*, Zagreb 1996., 22.

⁵ O četničkim zločinima postoji brojna literatura. Među novijim radovima treba istaknuti djela: Zdravko DIZDAR, *Četnički zločini u Bosni i Hrvatskoj 1941.-1945.*, Zagreb 2002., ISTI, "Četnički zločini genocida nad Hrvatima i Muslimanima u Bosni i Hercegovini i Hrvatima u Hrvatskoj tijekom Drugoga svjetskoga rata", *Hrvatski iseljenički zbornik*, (1995/96) 239.-270.; Z. DIZDAR – Mihael SOBOLEВСKI, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Zagreb 1999.

konvertite raširenih ruku, priznanja da je vlada ignorirala dopise s Kaptola, klera koji je "pozdravljao prelazak hiljade prekrštenih" i zaključka da je to za vladu NDH ipak bila samo državna politika. Već je uobičajeno da srpski povjesničari netočno upotrebjavaju riječi pokrštavanje/prekrštavanje za vjerske prijelaze. Hrvatima upisuje u naslijeđe nelagodan osjećaj u državi uz pravoslavnu većinu, ali i da ni Srbima nije bilo ugodno uz znatnu katoličku manjinu. Također su neprihvatljive ocjene o javnoj šutnji katoličkog episkopata na progone.⁶ Na 101. stranici nejasno je zbija li to kler redove u posljednjem pokušaju da zadrži vlast? Konstrukcija bi bila neshvatljiva, Stepinac u NDH nije imao nikakve vlasti osim na duhovnom polju i kanonsko-pravnom kao mjesni ordinarij za katolike svoje nadbiskupije, a to je zadržao i nakon što je rat bio gotov, a NDH nestala. Potom navodi da je Stepinac u odnosu na Rožmana ipak bio puno «*rezervisaniji*» u javnom stajalištu, da Ujčić nije uputio nikakav protest u povodu bombardiranja Beograda i drugo. Na kraju zaključuje da je Katolička crkva iz Drugog svjetskog rata izišla kompromitirana, da su joj propali pokušaji za očuvanjem NDH u kojoj je ta Crkva navodno trebala biti središnja snaga. Što se tiče Mile Budaka ne razlikuje ustaškog dužnosnika i književnika. Ovako sročeno znači prigovor što ga *Enciclopedia Cattolica* spominje kao vrsnog pisca, kao da ne bi bilo moguće da netko bude ustaša, a zna svirati glasovir ili biti književnik. (94) Četničko paljenje džamija i slično spominje usputno, ali uvijek bez točnog broja ljudskih žrtava. Gledajući detaljnije lokalne interese i sukobe pojedinih grupa na prostoru jugoslavenske države zaključuje da je sukob bio gotovo neizbježan.

Drugo poglavlje, naslovljeno "Vladajuća ideologija i religija" (108-138) tumači antireligijsku bit učenja suvremenog marksizma i lenjinizma, postavke koje ulogu religije smještaju u društvenu nadgradnju izrabljivačkih klasa. Citira Lenjina da je borba protiv religija "azbuka celog materijalizma" (110), Marxa koji savjetuje da se država najlakše oslobađa religije tako što ne prizna niti jednu. (110) Ustavne odredbe jamče slobodu bogoslužja i antireligiozne promidžbe, dok ne spominju slobodu religiozne promidžbe. (114) Savezu borbenih bezbožnika pripisuje u zaslugu tiskanje 40 milijuna tabaka antireligiozne promidžbene literature u nekih desetak godina. (116) Donekle promijenjena situacija nastat će s poremećajem vanjskopolitičkih okolnosti i naraslom bojazni od nadolazećeg rata, odnosno po potrebi monolitnosti nacije i države. Na žalost, to poglavlje mimoilazi ulogu Ruske pravoslavne crkve u komunističkim progonima grkokatolika u Ukrajini. Iznoseći teškoće vjerskih zajednica u drugim zemljama pod ingerencijom komunističkog *Commonwealtha*, autorica s pravom spominje kako su sve izvore političke moći u svojim rukama držale pojedine komunističke partije: "moć stvaranja zakona, legalnu administraciju, policiju, kontrolu štampe i obrazovanja, kontrolu materijalnih izvora i disciplinovan kadar". (118) Kao bitan čimbenik eliminacije već zauzetog socijalnog držanja crkve u pojedinim državama nalazi zabranu vjerskog tiska, nacionalizaciju ubožnica, bolnica, domova za nezbrinutu djecu i nemoćne. (122) Većina presuda nije izrečena zbog dosljednosti u nečijoj vjeri "već zbog špijunaže za Vatikan, CIA-u, izdaju, kolaboraciju sa nacistima, crnoberzijašenje." (123)

U drugom dijelu poglavlja prati odnos KPJ prema religiji. Navodi prvi Titov poziv koji je 1935. uputio katolicima. Komunisti su ustrajni u napadu na crkvenu hijerarhiju, pa tako i na pravoslavnu (126). Autorica istočnoeuropskom prostoru pripisuje tijesnu povezanost vjere i nacionalizama, najpogubnije izraženu na jugoslavenskim prostorima. (127) Slovenski slučaj ocjenjuje donekle drukčijim od ostalih "katoličkih" sredina. I malobrojni i prigodni, i samo početni partizanski ustupci svećenicima u krajevima

⁶ Usp. Jure KRIŠTO, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, Zagreb 1998.

kroz koje su prolazili (otvaranje crkava, bogoslužje, slave, blagoslovi zastava, vjenčanja, pogrebi) nisu oduševljavali komuniste. Zaključuje da je najbrže raslojavanje vjerske svijesti stanovništva bilo među Srbima u heterogenim sredinama,⁷ možda i zbog pretrpljenih stradanja tijekom Drugog svjetskog rata. Spominje osnivanje i funkciju vjerskih komisija pri komunističkim vladama u šumi i nakon nje, a pridaje im uglavnom savjetodavnu ulogu. Još se tijekom rata očituje nešto tvrde komunističko stajalište prema Vatikanu i njegovim očekivanjima na istočnojadranskim prostorima koji se uvijek gledaju poveznicama s talijanskim interesima. Međunarodne prilike, intencije saveznika, ratna uništenja, dosljednost vodstva NDH u povezanosti s nacističkom Njemačkom i cijeli spektar drugih čimbenika postupno je iz igre izbacivao jednog po jednog kandidata, tako da izgleda da komunisti i nisu imali alternative. Na kraju poglavlja autorica zaključuje da je od svih sukobljenih i suprotstavljenih interesa u komunizmu nadvladao onaj koji je bio "konspirativan, nemilosrdan prema protivnicima i svakoj opoziciji i sumnji i nespreman da toleriše bilo kakav otpor prema onome što je bilo pod komunističkom kontrolom." (138)

"Verski sastav stanovništva i organizacija verskih zajednica" (139-152) kratak je opisi, tablični i šematski prikaz raporeda i stvarnih mogućnosti pojedinih vjerskih zajednica. Iz popisa stanovništva iz 1921., 1931., 1948. i 1953. saznajemo da je stvarno i činjenično Katolička crkva bila vodeća vjerska organizacija u zemlji. Njezini su svećenici često bili izgrađeni intelektualci koji su znali nekoliko stranih jezika dok su pravoslavni imali dvije-tri godine bogoslovije, a muslimani redovito niti toliko. Također u materijalnu snagu crkve spadaju i kompleksi zemljišta, šuma i zgrada, broj malih sjemeništa, bogoslovija, ubožnica, domova, redovnika i redovnica. U potpoglavlju koje govori o organizaciji vjerskih zajednica ne priliči autoričina ocjena da vjerske zajednice nisu priznavale podjelu po republikama, već da su i dalje nastavile djelovati po svojim nadređenim strukturama jedinstveno na cijelom prostoru gdje se nalaze njihovi vjernici. Takvo nešto je stvar običaja i pravnih odredbi; biskup subotički ima prostor na kome treba djelovati, a je li taj prostor obuhvaćao dvije ili tri države nije nešto o čemu on treba nužno voditi računa. Tu ne stoji nikakav prigovor jer Crkva je dovoljno stara da može malo dulje čekati kako bi dala svoje odobrenje na nekad kratkoročne promjene granica. Autorica bi trebala jasnije objasniti na što konkretno misli u rečenici: "Pa se u nekim slučajevima dešavalo da versko-etnički identitet postane toliko preovlađujući da etnički iste zajednice različite religije,⁸ počnu tokom vremena da budu posmatrane i kao etnički različite." (152) Zaključuje da odnosi vjere i politike međusobno čine probleme samo u zajednicama koje nisu vjerski homogene.

Četvrto poglavlje "Državna politika prema verskim zajednicama 1945. – 1953. – sredstva i metodi" (153-338) započinje sa stanjem na terenu neposredno nakon rata, teškim gubicima za SPC u graničnim eparhijama, spaljenim crkvama, uništenim inventarom, knjigama i brojnim žrtvama. Pri tomu štetu pojedinim manastirima nisu uvijek činili samo ustaše i Nijemci, već više puta i samo obližnje stanovništvo, pravoslavni vjernici, a i partizani. Manastir Jazak tako na primjer pljačkaju Nijemci i ustaše, pale ga partizani, a građu raznose mještani. (156) Iz starih manastira nestalo je dragocjeno i stoljetno blago, dio se uz otezanja postupno vraćao ne uvijek s lako-

⁷ Nešto o tome piše i Mile Bogović, o pravoslavnim vjernicima koji ruše crkve, o tomu da sve duboko u osamdesete u krajevima s većinskim srpskim stanovništvom srpski episkop nigdje nije mogao dobiti ručak i slično. Usp. M. BOGOVIĆ, Crkva i država u srpskom pravoslavlju, *Bosna franciscana*, I, I, Samobor 1993., 67.-75.

⁸ Na početku knjige je istaknula što u knjizi drži religijom. Možda to zbunjuje, jer po uobičajenim kriterijima katolištvo i pravoslavlje pripadaju istoj religiji.

ćom, a dio nikad. Većim dijelom šteta SPC-u nanosena je izvan Srbije, svećenstvo je decimirano, nekoliko episkopa likvidirano, desetine crkava srušeno, a rat je sve osiromašio. Uz komuniste autorica spominje ostale progresivne snage; tu bi trebala biti pažljivija (163) jer je upitno koliko su komunisti progresivni. Zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu i ondje donesene odluke SPC drži jednostranim pravnim aktom, strepeći od moguće federalizacije i odvajanja dijela crkava u Makedoniji i Crnoj Gori. Radić drži da je komunistima stalo do što brže konsolidacije općih prilika u zemlji te zaključuje da ne žele okrenuti protiv sebe velik dio stanovništva otvorenim progonima Crkve, pa se zalažu za načela i politiku "umerenosti, tolerancije i nepristrasnosti" uz svaku eliminaciju uloge crkava u politici. (171) Bilo bi dobro da je na kraju poglavlja procijenila koliko je u tomu bilo demagogije, a koliko istine. Proizvoljna zakonska tumačenja, agrarna reforma koja je crkvi oduzela 85% zemljišta, vjerski tisak ovisan o državi, dozvola vjeronauka, ali bez kazne za one koji ga ne dopuštaju i često pozivanje na odluke mjesnih odbora ili volju naroda izrečenu na zborovima građana uz cijeli spektar drugih odnosa pokazuju u kakvom su neravnopravnom položaju vjerske zajednice u stvarnosti bile. Vasa Čubrilović predlaže jačanje unificiranog jugoslavenstva uz obvezatno slabljenje privredne, kulturne i političke moći vjerskih zajednica. (179) Vjerske zajednice prigovarale su da im se ostavlja najlošija ili najudaljenija zemlja, bez mogućnosti izbora i preinaka. Zabranjena je promjena imena prigodom stupanja u redovništvo. Nastavlja se olako pripisivanje optužbi za kolaboracionizam svakom tko se protivio novoj vlasti, ekonomski pritisci, ubiranje poreza od zauzetih i nekorisćenih prostora i zemljišta, "jer da što je crkva ekonomski jača, to je i reakcionarnija." (216) Tablica pokazuje da su ugovori o socijalnom osiguranju do 1953. sklopljeni s 3 000 pripadnika iz 13 vjerskih zajednica, a od toga na području Srbije sklopljeno ih je 1 500, a Hrvatske samo 350. (216) U školstvu katolici uvelike vode po broju kandidata i polaznika na vjeronauk, a zaoštavanje odnosa s Vatikanom i implicitno s Katoličkom crkvom u zemlji ne može se dobro odraziti niti na odnose s ostalima. Godina 1945. nije dobar obrazac za obilježavanje vjerskih blagdana, jer vlast kao da ispipava teren pa blagdane uvelike tolerira, dok kasnije postupno i potpuno izostaju iz javnosti. Povratkom patrijarha Gavrila iz emigracije ponešto se, premda suzdržano i oprezno, stabiliziraju odnosi sa SPC-om "da bar ona ne radi protiv države." (245) Odnosi su nekad bili diktirani politikom tako da vlast inzistira na dobrim odnosima SPC-a s Ruskom pravoslavnom crkvom do 1948., a kasnije suprotno. Već smo rekli da autorica najviše griješi kad piše o katolicima. Procijenjena brojka od 500 svećenika ustaša (264) zahtijevala bi detaljniju obradu, uz popis s nadnevcima polaganja prisega jer bi se u protivnom olako mogao svrstati u ustaše svećenik kojeg je Pavelić odlikovao jer se primjerice skrbio za siročad. Bakarić predlaže višestruke napore sa svih strana, kao što je poticanje Hrvatskog primorja i Dalmacije za osnutak narodne crkve. (272) Stepincu i crkvi je tisak bio oduzet, a učestali napadi u medijima ostavljali su ga bez mogućnosti obrane. Autorica donosi i kasnije izvještaje aktera Stepinčeva suđenja da je ukupno riječ o političkoj namještaljki i da je suđenje odredilo kasnije petnaestogodišnje odnose na relaciji Jugoslavija-Vatikan. Dobro bi učinila da se detaljnije osvrnula na Politeov govor u obrani i spomenula nekorektan postupak suda prema svjedocima obrane. Novija istraživanja Z. Radelića dokazala su neke udbaške konstrukcije u stvaranju optužnice pa ih u eventualnim kasnijim izdanjima knjige svakako ne bi smjela mimoći.⁹ Udruženje svećenika Radićeva drži idealnim instrumentom uključivanja SPC-a u "monolitnu strukturu države", odvlačenje od masa i slabljenje njihova utjeca-

⁹ Usp. Zdenko RADELIC, "Nadbiskup Stepinac i slučaj križarske zastave (1945.-1946.)", *Croatia christiana periodica* 49/2002., 175-185.; ISTI, *Križari-gerila u Hrvatskoj 1945.-1950.*, Zagreb 2002.

ja. (307) Sastančili su pred Titovim bistama ispod jugoslavenskih zastava bez križeva i ikona. Novog patrijarha Vikentija Prodanovića "državnog čoveka" birat će pod partijskim pritiscima, uz česte prijetnje, ustupke, podmićivanje i slično. Diplomata nesklon sukobljavanjima, nedovoljno zainteresiran za Crkvu i po nekima bez prave vjere, Prodanović je svakako komunistima bio bolja zamjena za preminulog Dožića, premda nije popustio oko Makedonije, niti je legalizirao Udruženje niti otpustio episkope u inozemstvu koji su smetali i crkvi i državi. Nikolaj Velimirović se iz emigracije ljuti što postoji pet nacionalnosti u Jugoslaviji, da komunisti cijepaju srpstvo, ali bijes mu je bezuspješan. Vlasti SPC-u predviđaju negativnu "rekaciju javnosti" ako ne igra po diktatima Udbine igre. (333) Svećeničko udruženje na sličnoj osnovi i istim ciljevima među katolicima u stvarnosti je bilo znatno manje brojno, rijetko gdje popularno, a od biskupa nigdje priznato.

"Društvene promene i verske zajednice" (339-432) naslov je završnog poglavlja prvog sveska. Sustavno se radi na svjesnoj indoktrinaciji, ideologiziranju i neprijateljstvu prema crkvi kao suprotstavljenom ideologiji. Tomu služi sve: mediji (tad dominantno novinstvo, ponešto radio i kasnije televizija) i sudstvo i školstvo, i odgoj i obrazovanje i veliki novci i samo jedna stajališta i uniformne ideje. Neuralgične točke odnosa vlasti i Vatikana ostaju iste: vjeronauk, svećeničko udruženje, kasnije Trst. Autorica ističe da se nipošto ne smije zanemariti da su neki od postulata koje su komunisti grubo provodili bili postulati laičke države, koji su crkvi oduzeli neke tradicionalno poznate sfere djelovanja, držanje škola, bolnica i brige za socijalu, ali s današnjim odmakom da treba shvatiti kako je u redu što se tih ingerencija crkva oslobodila. Komunistima pripisuje ne namjeru da unište crkvu već, da je promijene da se "identifikuje sa Jugoslavijom, umesto sa Srbima, Hrvatima". (342) Partija može dići omladinske i frontovske organizacije, sve po potrebi. Po sličnom obrascu progone se i zastrašuju i katolički i pravoslavni, premda ovi posljednji u manjoj mjeri. Među kategorijama komunističkih pritisaka autorica izdvaja "ometanje bogoslužjenja, ometanje hramovnih slava, proterivanje sveštenika, fizički napadi na sveštenike, demoliranje hramova i kapela, oduzimanje crkvenih zgrada, provale,.. ubistva svećenika, ismevanje i vredenje sveštenih lica, visoko oprezivanje svešteničkih prihoda, ometanje izdavanja izvoda iz matičnih knjiga rođenih i venčanih radi obavljanja verskih obreda, podizanje zgrada na crkvenim zemljištima, zastrašivanje dece da ne posećuju versku nastavu" i ostalo. (356) Kasnije se s promjenama i nastalom suživotom crkveni prigovori kreću u drugom smjeru; tu su oštri prosvjedi zbog odijevanja mladih, zajedničkih plaža, zajedničke nastave tjelesnog odgoja, promicanja kontracepcije i slično. Prvi svezak završava s nekoliko stranica slikovnog materijala.

Drugi, znatno opsežniji svezak novija su dostignuća, slabo istraženo i tek otvoreno područje historiografskog bavljenja razdobljem od 1954. do 1970.

Šesto i ujedno najobimnije poglavlje je "Srpska pravoslavna crkva" (9-202). Donekle promijenjene okolnosti s izborom patrijarha Vikentija popravljaju opću sliku SPC-a u komunističkom društvu koje opsežnije subvencionira njezine djelatnosti. SPC je bespomoćna, Udba sve zna, i za ono malo novaca u banci. (10) Iz teksta saznajemo da Udba drži pravoslavne episkopije u Hrvatskoj "mrtvom stražom protiv agresije Vatikana". (12) Primjer iz Sarajeva 1951. svjedočanstvo je o brzom udaljavanju vjernika od SPC-a. Još 1954. SPC raspravlja koga u crkvi treba spominjati kao vladara, pa se odlučuje za narod. Autorica državi pripisuje žurbu za rješavanje teškoća sa SPC-om, jer da ne želi istodobno voditi "borbu" na dvije fronte. Narodna Republika Hrvatska nije blagonaklona prema SPC-u, jer im ne prihvaća ni zakonite molbe. (20) Među osuđenim svećenicima nalazi se i postavljatelj ploče s poznatim četničkim dužno-

snicima. (28) Iz konteksta bi proizašlo pitanje je li svaki svećenik kojemu su sudili komunisti nužno bio nevin? Pitanju bi trebalo prilaziti objektivno i bez predrasuda ne izuzimajući iz vida totalitarnu narav komunističkih sudova i zakona, a nipošto pribjeći samo legalizmu.¹⁰ Od 1945. do 1955. uhićeno je i suđeno 319 svećenika, od čega 154 katoličkih, 48 pravoslavnih, 110 islamskih i 7 ostalih. (28) Poratna Jugoslavija sudila je dvojici episkopa Varnavu Nastiću i Arseniju Bradvareviću. Udba neskriveno aranžira izbore i za novog patrijarha Vikentija. (39) Patrijarh German će prenositi udbašima karakteristike pojedinih episkopa, što zvuči grubo i neukusno. Treba razumjeti cjelokupni život poratne Jugoslavije. Episkop ponegdje mora poticati ljude da ne odbijaju cijepljenje djece, slanje djece u školu ili merinizaciju ovaca i sl. Tablica uzastopnih godina progona pokazuje postupan pad suđenja i stabilizaciju odnosa, ali i da je ukupno pravoslavna crkva najbolje prošla. Ta je tablica nepotpuna jer ne obuhvaća one koji su likvidirani bez suđenja, a njihov broj nije pouzdano utvrđen. Svećeničko udruženje uz četiri prisutna episkopa i uz blagoslov još trinaestorice, u potpunosti je djelovalo po partijskoj liniji. U Udruženju se 1954. godine nalazilo 1 759 pravoslavnih svećenika od ukupno 2 301. (70) Udba ocjenjuje da joj je kolektivna dužnost da nastupa protiv religije uopće. (76) Nije uvijek poslovala s čistim računima, omogućavala je rasipnost vodećih dužnosnika, privatne interese i ljudske slabosti. Od šezdesetih se postupno pasiviziraju. SPC ipak u potpunosti nije bila zadovoljna postojanjem Udruženja koje je, po autorici, i dalje bilo svojevrsna unutrašnja opozicija SPC-u. Vodi se računa o praćenju patrijarha Germana i o stalnoj i sveprisutnoj kontroli nad njim. (80) Nepopustljivim episkopima (Makarije) i Savezna komisija za verska pitanja (dalje SKVP) predviđa potrebu da se na terenu prave razne "smišljene i sistematske nezgode". (91) Ovisno o postojećoj crkvenoj imovini, gospodarskim snagama stanovništva, aktivnosti svećenika i utjecaja na vjernike ekonomski položaj svećenika pojedinih konfesija se vrlo razlikovao, a najbolji je bio za katolike. (95) Svojedobno je čak patrijarh Vikentije na primjedbe Radosavljevića išao dotle da je predložio ukidanje Pravoslavnog bogoslovnog fakulteta i reduciranje eparhija. Autorica tvrdi da su se praksa i kriteriji dodjele razlikovali, (99) a vjerskim zajednicama pripisuje i prikupljanje pomoći raznim ilegalnim kanalima. Promjene se osjete i u isplati državnih dotacija 1955.-1956. Naime, 1955. patrijaršiji je država isplatila 2 500 000 dinara, a svećeničkom udruženju 12 056 000. U idućoj godini patrijaršiji sljeduje dvadeseterostruko povećanje od 55 348 470 dinara, a Udruženju 2 998 000. Očito da Udruženje nije adekvatan partner u pregovorima oko MPC-a. Od 1962. autorica vidi poboljšanja u svim vidovima crkvenog djelovanja. U siromašnijim krajevima (Crna Gora, Hercegovina, Lika, Dalmacija) pravoslavni je kler živio tako bijedno da je, bez stvarne prisile, sam od sebe zanemarivao vjerske poslove da ne bi izgubio sresku i općinsku pomoć. (101) Nešto kasnije, 1964. SPC je dobio više od polovice svih sredstava za vjerske zajednice u Jugoslaviji (102), za zgradu u Sremskim Karlovcima, kupnju automobila patrijarhu, za popravak saborne kcrve u Beogradu, patrijarhovu vilu u Vrnjačkoj Banji, za socijalno osiguranje svećenika, za doček delegacija, putovanja u inozemstvo, za ustupanje zgrade u Sremskim Karlovcima i sl. (102) Hoće li koji svećenik dobiti štogod pomoći ovisilo je o prijedlogu Udruženja i proizvoljnom mišljenju kotarskih komisija za vjerska pitanja. Nacionalizacija je SPC osiromašila za nekih 1 200 zgrada, od kojih se nije mogla ubirati dobrodošla renta. (105) Radićeva se pregrubo izrazila pripisavši vjerskim zajednicama ponekad "neopravdane (istakla MM) zahteve za izuzimanje crkvenih objekata od nacionalizacije" (108), jer takvo oduzimanje je ipak pravna otimačina. Danas ne možemo znati kako je izgledala prodaja popove osobne imovine uključujući

¹⁰ Usp. Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, "Vrijeme političke represije: veliki sudski procesi u Hrvatskoj 1945.-1948.," *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1/1993., 1-23.

krevet u selu valjevskog kotara ili stvari iz manastira Veluća zbog utjerivanja poreza. Autorica tvrdi da svećenici uvijek prešute realne prihode prigodom naplate poreza, pa su im državni organi po slobodnoj procjeni utvrđivali porezne osnovice (114), ali u praksi neplaćanje poreza, kako zorno svjedoče brojni navedeni primjeri manastira, bilo je tolerirano. Zamjera državnim organima grube propuste, jer oporezuju prihode "od šuma i zemljišta koje već godinama drugi koriste". (115) Patrijarh German neprekidno je kontaktirao sa šefovima Udbe, redovito posjećivao Dilparića, Radosavljevića i ostale iz SKVP, bilo je uobičajeno preslušavanje episkopa, držanje crkve na vagi, korištenje SPC-a u cilju promicanja i jačanja jugoslavenske diplomacije, poglavito među "pravoslavcima", te česti pritisci na rješenje Makedonske pravoslavne crkve (dalje MPC). Pravoslavna crkva je bila ranjivija i popustljivija od drugih. Udba koristi suptilne metode pritiska: zadržava na carini polovnu obuču od Svjetskog vijeća crkava, obećava platiti troškove liječenja, mirovine za ostarjele i nemoćne svećenike i njihove često siromašne obitelji, kad skojevci devastiraju crkvu, vrijeđaju i psuju, obećava da se to neće ponoviti i slično ako popuste. Najustrajniji je protiv takvih komunističkih pritiska bio raško-prizrenski episkop (a današnji patrijarh) Pavle Stojčević, koji je vjerojatno zato unatoč doktoratu stečenom u Engleskoj cijeli život proveo kao episkop te skoro najsiromašnije episkopije. Slično stajalište se pripisuje i episkopu banjalučkom, kasnije žičkom Vasiliju Kostiću. Uz ponekad suzdržanog Jovana Velimirovića ili ponekog drugog, ostali članovi episkopata igrali su po zahtjevima Udbine igre.¹¹ Pred svako zasjedanje Sinoda ili Sabora SPC-a delegati SKVP-a obrađuju pojedine episkope i unaprijed znaju kakva će stajališta zauzeti. Autorica Rankovića smatra zaslužnim što su pritisci oko rješenja pitanja MPC-a trajali tako dugo, odnosno što se intenziviraju nakon Brijunskog plenuma, odnosno hoće reći da je Ranković bio svojevrsan zaštitnik interesa SPC-a. Odgovor na upite visokog dužnosnika D. Radosavljevića o vjerskoj politici u Crnoj Gori precizno otkriva pravo stanje stvari oko sufinansiranja: "Politika koja se tamo sprovodi, grubo rečeno, sastoji se u tome da se uopšte ne dozvoli verski život i ko to poštuje dobije pomoć." (48)

"Makedonska pravoslavna crkva 1954-1970." (203-291) obrađena je u posebnom poglavlju. Sukob, raskol ili šizma¹² nastala je nepriznavanjem faktičnog nastanka makedonske nacije, a proširila se od samog kraja Drugog svjetskog rata. Konstitutivnost Makedonije koja je Ustavom FNRJ-a dobila elemente svojevrsne državnosti i tako postavila mogućnosti za traženje nastanka vlastite crkve, bila je u suprotnosti s nazorima srpskog episkopata da je to južna Srbija. Za nekoliko prvobitnih rješenja brzo se uočilo da ne zadovoljavaju. S jedne strane nipošto ravnodušno vodstvo SPC-a, s druge strane Komisija za odnose s vjerskim zajednicama i makedonski svećenici od kojih je jedan episkopski kandidat "raščistio s religioznim osećajima" (222). Kanonski-pravno gledano osnutak MPC-a prekršio je niz odredbi, ali takav je često bio i historijat nastanka ostalih priznatih pravoslavnih crkava. Raspisala se svjetska javnost, Atenagora je ne priznaje zbog nekanoniciteta i mogućeg presedana. Određeni oblik jedinstva zadržan je do 1967. zaslugom Rankovića s jedne strane i obostranim željama s druge strane. Prvi mitropolit MPC-a Dositej, za kojeg izvori svjedoče da je neuravnotežen i ekscesan, nije u svemu bio dorastao situaciji. Žalio se da su mu svećenici raspušteni, razmaženi i nedisciplinirani (249), a o njegovu ugledu i mjerama za očuvanje autoriteta i ukazivanim počajima uz izdašnu materijalnu pomoć brigu vodi

¹¹ Sveti arhijerejski sabor ima 22 episkopa.

¹² Crkveno pravo, kako zapadne tako i istočnih crkava ne priznaje odvajanje dijela crkve ako u tomu nije sudjelovao valjano zaređeni biskup. U tom slučaju stanje se promijenilo kad je Makedoncima pobjegao vikarni episkop Dositej, kasnije prvi mitropolit MPC-a.

Komisija za vjerska pitanja Makedonije. Komunisti moraju afirmirati MPC u svijetu, pred drugim crkvama, izbjeći da vani Dositeja tretiraju kao običnog episkopa odnosno skopskog vladiku, a MPC kao eparhiju. To nije išlo bez teškoća. U tom pitanju na koje je većina pravoslavnih crkava prilično osjetljiva nisu mogli izbjeći SPC, a on nije imao oslonca da ustraje u odbijanju. Razumna izjava dr. Dušana Glumca, premda izrečena u ime i po nalogu SKVP u kojoj potpisuje da je SPC anakronizam, gdje ističe potrebu udaljavanja od srbovanja i prisutnost pravoslavnih vjernika drugih narodnosti u Jugoslaviji, više vuče na potrebu osnutka Jugoslavenske pravoslavne crkve, nego na moguće urazumljivanje episkopata. Od 953 makedonske crkve 619 je bez svećenika (280) i SPC zna da se nešto mora učiniti. Ispočetka svećeničko udruženje, teret koji je pritiskao SPC, pritisci od državnih organa i interesi Jugoslavije doveli su do toga da stvarno komunistička vlast i *per definitionem* ateistička upravna struktura razmjerno izdašno, pogotovu u početku, podupire jednu kršćansku crkvu. U zaključku kaže da su se Makedonci pozivali na zastarjelo načelo uloge nacionalizma iz 19. st., a Srbi na ono od prije 18. st. Objema stranama pripisuje etnofiletizam.

Dijaspora Srpske pravoslavne crkve (292-410) također je prostor u koji komunistička vlast stalno nastoji instalirati svoje ljude i privući emigraciju, odnosno otupiti oštrinu njezinih redovitih i stalnih protujugoslavenskih ispada zbog kojih diplomati druge Jugoslavije često duboko u šezdesete godine nigdje nisu mogli mirno putovati, budući da je od 191 emigrantske organizacije čak njih 135 neprijateljski raspoloženo prema toj državi. Na razne načine ugrožavaju *image* Jugoslavije. To poglavlje obuhvaća i siromašnu zajednicu od nekoliko pravoslavnih monaha manastira Hilandara, velike eparhije u Americi, Australiji, općine u Trstu, Beču, Londonu, Parizu. Razmjerno česti sukobi između episkopata u zemlji i dvaju episkopa vani, zaštitnika i prijatelja srpskih četnika, Dionisija Milivojevića¹³ i već ranije spomenutog Nikolaja Velimirovića, uz prijetuću američku šizmu, gdje episkopi vani ne priznaju odluke sabora SPC-a u zemlji i slično SPC je uspješno nadišao donekle kompromisnim rješenjem, popuštanjem i državnom prevagom. U igri su bili Dionisije, kojeg napadaju ljotićevci, SPC u zemlji pod kontrolom Udbe, kralj Petar i četnička emigracija. U prepisci između Dionisija i episkopata u zemlji početkom šezdesetih SKVP (Miloje Dilparić) određuje i izričaj i stilizaciju i sugerira konačnu verziju patrijarhova odgovora. (314) Isti patrijarhu može poslužiti i za informiranje o postupcima četiriju episkopa koji kao da ga nešto ne priznaju i rote se protiv njega. (321) Dvomjesečno izaslanstvo upućeno u obilazak vjernika u emigraciji poslano i od države i crkve pomoći će i u raslojavanju političke emigracije. (322) Godine 1963. novi predsjednik SKVP Moma Marković priznaje da “nema nikakvih problema u odnosima sa SPC, da se sa vrhom SPC može dogovarati, posebno sa užim vrhom i patrijarhom i da patrijarh nijedno pitanje ne rešava bez dogovora sa Komisijom.” (341) Brijunskim plenumom situacija se i tu promijenila, novo vodstvo SKVP priznanje dotad privilegiran položaj SPC i obećava ravnopravan tretman svim vjerskim zajednicama.

“Katolička crkva” (411-573), čiji bi se horizonti podudarali s nepouzdanim granicama nacionalne države; čiji je istočni okrajak već u polmilenijskom trajanju etnički i vjerski heterogen, ne bi mogla zadovoljiti narasle potrebe za nužnim pronalaskom suživota u ateiziranom poratnom društvu. Šepera vlasti drže boljim od drugih kandidata, odnosno manje kompromitiranim. Nije jasno zašto nakon svega što je prije opisala autorica stavlja navodnike u vatikanski govor o “komunističkom režimu u

¹³ Odigrao veliku ulogu u plasiranju protukatoličke promidžbe u Drugom svjetskom ratu. O tomu vidi: Jure KRIŠTO, “Protukatolička srpska propaganda tijekom Drugog svjetskog rata”, *Dijalog povjesničara - istoričara* 2, Zagreb 2000., 521-536.

zemlji”. (413) Kako izolirati Vatikan i njegov utjecaj uz diferenciran pristup pojedinim skupinama stalna je komunistička briga. Vlasti procjenjuju da za razliku od pravoslavnih katoličke žene, roditelji i rođaci nisu dignuli ruke od svojih bližnjih ako su pristupili komunistima, već ih stalno vrbuju natrag. Biskupi su podijeljeni, jedni su za koegzistenciju s vlastima, drugi protiv, a nitko se ne bi zamjerio Vatikanu. Autoričina bi retrospektiva ostala nepotpunom kad ne bi dala i ocjenu lika najglasovitijeg predstavnika Crkve u Hrvata u XX. stoljeću A. Stepinca. Ocijenjen je kao čovjek nedorastao vremenu i situaciji, konzervativan, moralno besprijeoran, ali onaj kog je vrijeme premašilo. Prigovara mu stalne nade za katolicizacijom Srbije. U nekim svojim izričajima morala bi biti pažljivija: može se reći drukčije nego da Crkva vodi “nasilnu beatifikaciju” Stepinca, a Francuska ambasada u Jugoslaviji zastupa interese Vatikana. Da je dio svojih istraživanja posvetila Stepinčevim intervencijama i dopisima koje je tijekom Drugoga svjetskog rata upućivao vlastima nikad ne bi upotrijebila izraz *fraze* u komentaru tuđih ocjena da je on borac za ljudska prava. (448) Tvrdi da je u poratnom razdoblju materijalno, intelektualno, obrazovno i kulturno Katolička crkva uvelike nadišla ostale vjerske zajednice, a sad kad je Stepinac preminuo osjetilo se olakšanje i na vatikanskoj strani, pa su mogli otpočeti pregovori o ponovnoj uspostavi diplomatskih odnosa. Iz Vatikana se povlači Draganović da bi mlađi mogli doći ondje. Vatikan popušta, ali nipošto neće priznati Svećeničko udruženje. Država u nekim slučajevima izlazi u susret zahtjevima crkve, a Kokša u Rimu jamči državi da će se ondje odgajati lojalni građani. (459) Hrvatski biskupi su češće nepopustljivi, a Komisija za vjerske poslove je najslabija upravo u toj republici. Autorica zna da za potpisivanje *Protokola* između Vatikana i Jugoslavije jugoslavenski episkopat u stvarnosti niti ima utjecaja niti je puno pitan. Vatikanu je stalo do toga da popravlja odnose u tzv. Drugom svijetu, i inzistirao je na pitanju vjeronauka, a Jugoslavija da ima pravo staviti prigovor na izbor biskupa gdje Vatikan nije popustio, dok je slavljenje obljetnice Stepinčeve smrti ili radove na beatifikaciji smatrala atakom na svoj društveni ustroj i nečim što treba izbjegavati. Neprihvatljiva je njezina ocjena o hrvatskom “oduševljenju” odnosno “šovinizmu” kanonizacijom Nikole Tavelića kojemu nalazi prigovor u tomu što se ta kanonizacija hvalila i očekivala i tijekom NDH. (495) Trebala je spomenuti da je riječ o franjevcu iz 14. stoljeća, koji zaista nije imao nikakve veze s ustašama. Na Drugom vatikanskom koncilu jugoslavenski episkopat je bio najbrojniji od svih država pod komunističkom vlašću. Biskup mostarski Čule govorio je ondje “da države koje daju crkvi privilegije nanose joj daleko veću štetu od onih koje je progone”. Uz to i da su “hrišćani na Zapadu gori od ateista na Istoku”. (472) Početni ekumenski pokušaji obostranog približavanja u Jugoslaviji protiv sebe imali su vlast, često vodstva vjerskih zajednica, a nerijetko i čitave skupine vjernika. Protokol o međusobnim odnosima Jugoslavije i Vatikana, nakon niza pregovora, natezanja, maksimalnih zahtjeva i popuštanja, konačno je potpisan 1966. Biskupi su u svemu tome bili izolirani (520), a Vatikan tu vidi mogućí obrazac za slične ugovore s drugim komunističkim zemljama. Protokol je ograničio političku aktivnost svećenika i bio neprijateljski dočekan u emigraciji. Otud za Crkvu nije bitno je li neki od biskupa češće “hodočastio” sekretarijatima za vjerske poslove, već koliko je dugoročno postigao na pastoralnom planu i u promijenjenim okolnostima, ovaj put u samoj Crkvi, s obzirom na postavljene zahtjeve Drugog vatikanskog koncila. Postignuća biskupa subotičkog Zvekanovića zorno svjedoče da se na unutarnjoj reorganizaciji i pastoralu i u jugoslavenskoj varijanti komunizma moglo učiniti puno, kao potvrda mišljenju sociologa religije da “je Crkvi dobro kad joj je loše”. Pri tom nipošto ne treba zanemariti europsku političku scenu, niti ponekad drske izjave i nastupe nekih crkvenih velikodostojnika. Komunisti su nemoćni;

ocjenjuju da u Bačkoj pojedini svećenici mlade privlače učenjem stranih jezika, satovima glasovira, gledanjem televizora, slatkišima, utakmicama, natjecanjima, vožnjom motora i slično. (549) Autorici treba svejedno priznati znanstveno poštenje i tezu da je Katolička crkva unatoč svemu bila najprogonjenija i u najnezavidnijem položaju, ali ju je iz toga izvukla dosljednost episkopata, svijest i solidarnost vjernika, globalna politika i utjecaj izvana, a donekle i promjene u samoj Crkvi koje su ipak išle za svojevrsnom prilagodbom postojećoj vlasti koja je ipak potrajala znatno dulje nego što je to u svojoj izjavi biskup Čekada poželio. U spomenu katoličkih dužnosti i službi autorica je očito nešto manje dobro upućena pa su joj se potkrale sitne pogreške: netočno je da bi nadbiskup zagrebački bio rukovodeća glava episkopata u Jugoslaviji; među katoličkim redovnicima spominju se braziljanci i braziljanke a trebalo bi stajati bazilijanci, izraz "svemoć jezuita" morao bi biti utemeljen, pojmovi apostolske administrature i laičkog apostolata nisu joj uvijek jasni, a griješi i o ulozi Katoličke crkve u ekumenskom pokretu (189/II). Treba naglasiti da autorica konstantno upotrebljava neprecizan izraz Rimokatolička crkva, koristeći čak na jednom mjestu i nepostojeću sintagmu grkokatolička vjera, (96/ I) ili Biskupska konferencija Rimokatoličke crkve u SFRJ za nešto što se zvalo Biskupska konferencija Jugoslavije. (463/II) Nije uočila da je srpski episkopat u pitanju grkokatolika isključiv kao da je riječ o kontroverzama tipičnim za 16. stoljeće. Otud izraz unijaćenje u Makedoniji u kontekstu djelovanja biskupa Čekade redovito ima naglašeno negativno značenje kao i dolazak grkokatolika Bukatka za beogradskog nadbiskupa. To bi svakako trebala nadići.

"Islamska verska zajednica" (574-619). Položaj IVZ-a je dobar, država ih izdašno podupire na širokom području Kosova, Sandžaka i Makedonije uživaju najšire vjerske slobode, ispočetka im je plaćan hadžiluk i država je vodila računa u kakvim će se odijelima pojaviti pred arapskim svijetom i kakav dojam ostaviti. A kolektivno svi su vjerski službenici članovi udruženja svećenika Ilmije. Na Kosovu za ramazanskog posta staju poduzeća, rastu bolovanja, nedolasci na posao i u školu, članovi SK razmjerno često poste i šalju djecu na vjersku poduku, gradnja džamija je u porastu, tako da je generalna ocjena da je muslimanima u poratnoj Jugoslaviji dobro, a vlast kao da ih tetoši. Prvi reis je razmjerno neumjeren.

"Male verske zajednice" (620-638) obuhvaćaju nekoliko protestantskih zajednica koje su djelovale većim dijelom na području Vojvodine ili ponegdje u Srbiji, Židove i ostale. Oni su uglavnom živjeli od pomoći izvana, često su primjenjivali nešto agresivnije metode u pristupu s vjernicima ili onima za koje su očekivali da će to postati, a neki od njih su imali dobre kontakte s Udbom.

Drugi svezak sadrži i zaključak na engleskom jeziku (651-658), nekoliko preslika fotografija, karata i osobito korisnih tabličnih prikaza (659-676) uz popis izvora i literature (677-686).

S obzirom na razmjerno česte fluktuacije vrijednosti poratnog dinara, autorica bi dobro učinila da je prigodom navođenja vrijednosti dotacija koje su pojedine vjerske zajednice primale izvana ili državnih subvencija koje su svojim držanjem "zaslužile", navela varijable stvarne usporedbe realne vrijednosti novca. Postoje i neke sitne jezično-stilske pogreške, u citatima često miješa ćirilična i latinična slova ili izreke, kao i niz stranih imena, na jednoj stranici se ruski pop u Beogradu zove Vasilij na drugoj Vitalij i slično, ali to su sitnice. Knjiga ovog formata i veličine nipošto ne bi smjela proći bez kazala osoba. Također treba istaknuti da prigodom osnutka pravoslavne vjerske zajednice u Zagrebu, kojoj je djelovanje omogućeno ediktom cara Josipa II., veliku ulogu imaju i pripadnici drugih pravoslavnih naroda, a ne samo

Srbi.¹⁴ Brojnost podnesenih i odobrenih zahtjeva za gradnju crkava, iako bi po autorici pratila dinamiku rasta stanovništva, nije evidentan pokazatelj odnosa država – Crkva, ako se prešuti činjenica da se gradnja crkava načelno nije dopuštala u većim novim naseljima gradova, za razliku od nekih već demografski pustih ili očekivano brzo pustih krajeva gdje se dozvola za gradnju crkava dobivala bez teškoća i za nekoliko stotina vjernika. Muslimanima bi, zbog njihove brojnosti, ipak trebala posvetiti više prostora. No najveći autoričin propust je to što ne vidi uvijek da je velikosrpska ideologija u svojoj strukturi i načinima provedbe¹⁵ ravna drugim totalitarizmima. Otud bi sve ideje, stajališta, *topla nadanja* SPC-a za proširenjem granica, izmišljanje i preuveličavanje stvarnih ustaških zločina i žrtava¹⁶ trebalo navesti pravim imenom i ortodoksnim kršćanima zaračunati krivnju za njihovu varijantu fašizma. Autorica je stoga pravedno trebala gledati na odnose i ideologije, a ne brzati sa zaključkom da se veća kompromitiranost tijekom Drugog svjetskog rata mora pripisati Katoličkoj crkvi. Time bi ova odlična sinteza samo dobila na kvaliteti, premda se iz ove povećane knjige može ionako naučiti puno. Zaključno recimo da raduje što i povijest nakon 1945. kod Srba možemo držati u svemu suvremenom.

Margareta MATIJEVIĆ

Radule KNEŽEVIĆ, Slaven RAVLIĆ, *Hrvatska politologija 1962.-2002.*, Fakultet političkih znanosti, Biblioteke Politička misao, Zagreb 2002., 490. str.

Može li se politologija smatrati starom ili mladom znanostu? Sustavnim mišljenjem o politici bavili su se još stari Grci. Korijene politologije moguće je naći već u Aristotelovoj *Politici*, ali do institucionaliziranja politologije dolazi tek u 20. stoljeću. Tada ona postaje temeljna, samostalna znanost o politici kao i dio visokoškolske nastave (11). Prema autorima uvodne studije, Kneževiću i Ravliću, razlog osnivanja i uspostavljanja politologije kao samostalne znanosti u 20. stoljeću je bila uspostava triju bitnih komponenti moderne države i političkog života: 1. pluralizma, 2. izbora, 3. političkih stanaka.

Autori ističu kako su razvoju moderne politologije prethodila tri "toka" koja su se ispreplela i stvorila novu znanstvenu disciplinu u trenutku kada su političko predstavništvo, pluralistička demokracija, izbori i političke stranke postali znanstveno zanimljivi, točnije u 20. stoljeću. (12)

Prvi od triju spomenutih tokova počinje još u antičkog Grčkoj Aristotelovom *Politikom*. Iz nje se razvija jedna od središnjih disciplina suvremene politologije, politička teorija. U prvome toku politologija je u osnovi bila filozofsko razmatranje političke zajednice i političkih institucija tj. filozofija politike (12). Drugi tok je vezan

¹⁴ Usp. Dimitrije VITKOVIĆ, *Srpska pravoslavna crkvena općina i škola u Zagrebu*, Zagreb, 1985. Među priložima ove knjige u popisu naroda u općini tek se na devetom popisu 1821. pravi razlika između Srba, Grka, Makedo-Grka, vlaha ili cincara. (119.) Također u molbi za odobrenjem korištenja stare crkve sv. Margarete od deset potpisnika pet je na grčkom jeziku i pismu, tri na latinici i dva na ćirilici. (13.)

¹⁵ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića*, tom XIV; knjige 1-4., Beograd 1981.-1985.

¹⁶ SPC službeno ni danas ne odustaje od proslave 700 000 svetaca.